

(NÉP)ETIMOLÓGIÁK

MOKÁNY SÁNDOR

1. A Szegedi szótár szerint a Nap Városában az

alé

főnévnek két jelentése van: 1. 'vízállásos földterület' – *Aléba van a földünk, könnyen mögáll rajta a víz* és 2. 'mezei útmenti, uradalmi fasor' (SzegSz. 1: 60).

Részletesebb vizsgálattal megállapítható, hogy itt két különböző szóval – homonimákkal – állunk szemben. Vegyük szemügyre a bizonyítékokat:

(1) A címszónak 'vízállásos földterület' értelmezése a szemléltető példamondat alapján így pontosítható: 'alacsonyabban fekvő vízállásos földterület'; szerkezetét tekintve pedig az uráli eredetű (EWUng.) – elavult – *al* 'alacsonyan levő rész, valaminek alsó része' főnév egyes számú harmadik személyű -é birtokos személyjeles alakja. A példamondat első szavában a NySz. (1: 44 *al* a.) adatainak ismeretében *allyába* vagy *alába*-féle határozóragos alak lenne várható, de a R. *napi* 'napja' – l. az 1524-es keltezésű felségfolyamodvány mondattöredékét: „zenthlyp^olth *napy* utan” (MNY. 19: 127) – meg a „nyelvjárásaink *lovi*, *hái* típusú” alakváltozatai (TNyt. II/1: 329) kétségtelenné teszik az *alé* változatnak fennebbi alaki tagolását, ill. módosított értelmezését.

(2) A 'mezei útmenti uradalmi fasor' jelentésű *alé* – a TESz. (1: 138) tanúsága szerint – nemzetközi szó (vö. angol *Alley*; német *Allee*; orosz *аллея*: 'fasor, sétány'); nálunk a 18. század közepén jelentkezik először ebben a mondatban: «Kimenvén az *aléba* sétálni» (Nyr. 46: 150)”; további hang(alak)változatai: 1784: *Allék* gr.; 1807: *Álék* gr.; 1882: *álléi* gr. és N. *áli*. „A m. *allé* közvetlen forrása – állapítja meg a TESz. i. h. – a német lehetett.” Megemlítendő, hogy ide tartoznak még az Új magyar tájszótár *alle'* szócikkének adatai is: 1. *alé* (Nyírkáta); *álé* (Gyalóka, Pereszteg, Nyárádmente); *al'é* (Sümeg), *áljé* (Felsőőr), valamint a már említett *áli* (Rábagyarmat): rendszerint fasorral szegett vagy erdőben levő szekérút és 2. *álé* (Gyalóka, Nyárádmente), *áljé* (Felsőőr): két út közötti erdőrézs (ÚMTsz. 1: 199–200).

2–4. A XX. század első negyedében Kertész Manó rámutatott arra, hogy a

bűbajos

'(a hajdani babonás hit szerint) ördöggel cimboráló s ennek révén természetfölötti képességeket, főleg rontó, pusztító hatalmat szerzett nő (ritkán férfi)' szó „ott, ahol még él a nép ajkán, etimológiailag egészen elhomályosodott: *bibanyos* [helyesen: *bibányos*] (Palócság, Ethn. 3: 351, 355); *bibanyos* [helyesen: *bibányos*] (Mátra vid., Nyr. 22: 240); *bűvájós* (Torontál m. [Morotva], Kálmán L.: Szeged népe 2: 102)” (Kertész: Szok. 72). – Vegyük még ezekhez a *bibajos asszon* (Magyarkanizsa) 'varázslás tudományával, hatalmával rendelkező <asszony>' és *bűbájós asszonhon* (hr. Szeged) 'ua.' (ÚMTsz. 1: 651) nyelvjárási adatokat is.

Nyelvemlékeinkből megállapítható, hogy az elhomályosodás jóval régebbi keletű: l. például a *hűvös bájós*, *hűvölés bájolás*, *bűbáj* vagy *bűbájós* változata(i)ként je-

lentkező *büvös bajos*, *büvölés bajolás*, *bubáj*, illetőleg *bibajos* és *búbajos* alakokat a következő mondatokban: 1616: „Amaz *büvös bajos* ördöngös bábák” (Alvinczi: ItCath. 211: NySz. 1: 160 *büvös bájós* a.); | 1668: „Mindenféle pogányi *büvölés bayolás*, s babonaságh, és holmi enczenbenz apróságh ceremoniák fellege fogta el az apostali tiszta tudománynak rogyogo tündöklését” (VárM: Szöv. 141: NySz. 1: 160 *büvölés bájolás* a.); | 1700: „Leányom valami *bubájjal* veszhetett” ~ „Téged ártalmas szem *bubáj* vesztett sebesített” (Gyöngy: Char. 109, ill. 122: NySz. 1: 159 *bü-báj* a.).

A *büvös bajos*, *büvölés bajolás*, *bubáj*, *bibajos* és *búbajos* változatok jól láttatják: egyszer a *bü* (>) *bü* 'büvös' elemük veszette el etimológiai kapcsolatát a *bü* 'büvös bájós' (alap)szóval úgy, hogy *bú* (> *bu*) 'bánat; baj' alakként új, népetimológias testet öltön, másszor pedig a *bájós* eleme értelmesült másodlagosan 'nehézséggel, küzdelemmel járó, veszélyes' jelentésű *bajos*-sá. Egyébként: az *ü* > *i* > *i* delabializációja majd rövidülése, ill. a *b* > *v* változás is minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a *bibájós* $\geq$ *bibájós*, ill. a *büvájós* változat félig elhomályosult tá váljon; a *bibájós* pedig a további fejlődése során (a *j* > *ny* nazalizációja révén) *bibányos*-sá deetimologizálódik.

Megjegyzés: Úgy gondolom, hogy az ótörök eredetű (TESz., EWUng.) 'varázslás, boszorkányság' jelentésű *bü* ~ *bü* ~ ~*büv* ~ *büv* (tő)változatok népetimológiásan igencsak befolyásolhatták a – főként Erdély-szerre honos – ismeretlen eredetű (EtSz.) N. *bü* (>) *bü* (Temesköz; Székelyföld; Háromszék vármegye; Csík vármegye; Moldva, Klézse; stb.) 1. 'ronda, undok, ocsmány, utálatos', 2. (Moldva, Klézse) 'rondaság' (MTsz. 1: 206, 1. *bü* a.) névszó szóttestét, valamint a *büség* (> *büség*) 'rondaság', *büvöl* (ebben: *el-büvöl* 'összerondít'), *büvölködik* (~ *büvölködik*) és *büvösködik* 'disznólkodik' (EtSz.) stb. származékainak milyenségét. Ennek közvetett bizonyítékeként álljon itt Kertész Manónak (Szok. 71–2) 1922-ben megfogalmazott következő – valószínűnek mondott – véleménye: a *bü* (>) *bü* 'büvös' meg a *bü* (>) *bü* 1. 'ronda, undok, ocsmány, utálatos', 2. 'rondaság' a z o n o s eredetű lehet. Szempontját így fejtí ki: „A népben élő nagy irtózat az ördög szövetségeseitől valószínűvé teszi, hogy [a *búbajos*, *büvös bájós*-félékben: M. S.] ezzel a *bü* szóval van dolgunk a következő székely kifejezésekben: *Bünél is büvebb*; *bü állat*: undok lény; *bü személy*: förtelmes r[ingy]ó; *bü szerzet*: ronda, ocsmány nép, utálatos teremtés (Kriza: Vadr., MTsz.)”. Megítélésem szerint e két szó származásbeli kapcsolatának homálya szabta volt meg Kertész Manónak – tudós etimologizáláson alapuló – ötletes szófejtését. Talán azért is fogalmazott óvatosabban, mert tudta – a tőle idéztem mondatához fűzött lábjegyzetben utal is rá –, hogy az EtSz. különválasztja e két szót egymástól (uo. 72).

Végkövetkeztetésként tehát megállapíthatjuk: a Kertész-féle eredetmagyarázat oda módosult, hogy az 'ocsmányság, rondaság' jelentéskörébe tartozó – ismeretlen eredetű — *bü*, *bü*, *büvös*, *büvebb*, *büvöl*-félék szóttestének (tő)változatainak) a l a k u - l á s á t igencsak befolyásolhatták népetimológiásan a boszorkányság fogalomkörének *bü* ~ *bü*, *büvös*, *büvöl* stb. (ótörök eredetű) elnevezései.

Elgondolkoztatóak – továbbá – a szegedi

búbájós ~ *búbájós* 1. 'ördöngös, boszorkányság', 2. 'boszorkány, varázsló', akinek *büvös* tudománya van'

meg a *búbájoskodik* ~ *búbájoskodik* 'babonás cselekményt végez, ilyenben hisz' v a g y l a g o s adatok (SzegSz. 1: 204).

Az összetételeknek *bű-* és *bú-* jelzői szerepű előtagjai a szinkronia szempontjából felfoghatók egyenrangú kettősségként vagy a helyes és helytelen viszonyaként, esetleg a szabályos és kivételes ellentétéként. „Minthogy a nyelv minden adott pillanatban rendszer – írja Deme László A nyelv működésének és fejlődésének objektív dialektikája című dolgozatában (I. OK., 1958, XIII, 320.). – De leíró metszetében sohasem lezárt és ingadozásoktól mentes, mert mindig van benne valami változóban, keletkezésben és elhalóban...” Ebből a tényből úgy vélem arra a következtetésre juthatunk, hogy (1) a szegedi névszók *v a g y l a g o s s á g a* minden bizonnyal a *bűbáj*os → *bűbáj*os ~ *bűbáj*os változási folyamatnak *á t m e n e t i* (*k ö z t e s*) stációját rögzítik, illetőleg (2) a fentebb bemutatott

*bűvös báj*os → *bűvös baj*os,
bűbáj → *bubáj*,
*bibáj*os → *bibajos*,
*bűbáj*os → *búbajos*

változás második tagjának állandósulása előtt feltehetőleg szintúgy létezhetek köztes, átmeneti – ingadozó – változatokként *bűvös báj*os ~ *bűvös baj*os, *bűbáj* ~ *bubáj*, *bibáj*os ~ *bibajos*, *bűbáj*os ~ *búbajos*-féle alakok. E kettősség valószínűségét megerősítik többek között az általam másutt (Mokány 1995: 14–7) megtárgyalt *motola* ~ *motolafa*, *áspa* ~ *ásfa* (vagy *áspa* ~ *áspafa*), *szátyva* ~ *szátyfa*, *fajsz* ~ *fajszfa* 'fonalgombolyító eszköz' nyelvjárási szópárok is.

És végül: a szakirodalomban feltűnik egy újabb nyelvjárási

*bubáj*os

melléknév is; őt Kávássy Sándor így mutatja be a Szó- és szólásmagyarázatok Szatmár megyéből című cikkében: „Szamosközi tájszó, jelentése: 'bánatos, szomorú, elkeseredett, kedvetlen' stb., átvitt értelemben 'rossz, gyenge minőségű'. Elsősorban földre és emberre mondják. «Nézd csak azt az embert, milyen *bubáj*os az, mindég csak szomorodik». Földek esetén a lapos, mélyen fekvő, vízállásos térségek, az úgynevezett *alja-földek* minősítése” (MNy. 88: 92).

Ennek a *bubáj*os-nak a létrejötte szerintem a következőképpen magyarázható meg: a N. (Biharfélegyháza: ÚMTsz. 1: 604.) 'búbánat' jelentésű *bú-baj* mellérendelő összetétel alapján joggal feltehetjük, hogy a szamosközi *bubáj*os előzménye *bubajos (<: *b u b a j) 'bú(s)-baj(os)' lehetett, a hangja pedig a *j* nyújtó hatása révén változott *á*-vá. – A leírt események összefüggő sora így ábrázolható:

[N.*bubaj 'búbánat' >] *bubajos 1. 'bánatos, szomorú, elkeseredett, kedvetlen <ember>' → 2. 'rossz, gyenge minőségű (föld)' > *bubáj*os 'ua.'

5. Azt a meggyőződést, hogy a tisztességtelenül, azaz ebül szerzett vagyonnak hamar el kell fogynia, nyelvjárásainkban így fejezik ki:

ébül gyűtt, ebül mēnt

(Sümege), *Ebül gyűtt*, *ebül megy* (Nagy-Sárrét), *Ebül gyűtt* (Debrecen), *ébügyűtt* (Lovászpata), *Ebű jött*, *ebű kēl néki elmēnni* (Nagyszalonta) (ÚMTsz. 2: 6. *eb* a.). A közmondás rége(bbe)n följegyzett változataiból – l. pl. 1598: Decsi: Adag. 53: *Ebul kereset marhának ebui kei ei vezni* vagy 1708: FF: *Ebűl gyűjűtt murhának ebűi kei elveszni*: male parta male dilabuntur (NySz. 1: 554 *ébül* a.) – arra következtethetünk,

hogy *ebül gyült* '(hamisan, becstelenül) gyűjtött, keresett' volt az eredeti igeneves szerkezet. Mivel nyelvjárásainkban a *gyült, gyült* igenévnék *gyütt, gyütt* alakváltozata kifejtésben összecsengett vagy egybeesett a 'jött' jelentésű nyelvjárási *gyütt, gyütt* (múlt idő, harmadik személyű) igei homonímájával (vö. Nagyszalonta: *gyüttél* 'jöttél' és *gyűtni* 'gyűjteni': ÚMTsz. 2: 767 *gyűjt* és 1163 *jön* a.; MNyA. 570 *jött* és 312 *gyűjt* a.), a nyelvérzék az igeneves szerkezet eredeti alaptagját a nyelvjárási *gyütt* 'jött' szóval cserélte fel. Ez a „csere” válthatta ki a közmondás második felében levő *ebül* ~ *ébül mént* – lineáris analógiával (Juhász Dezső szakkifejezése: MNy. 97: 84) is megtámogatott – határozós igei szószerveket megjelenését, l. például a sümegi *Ébül gyütt, ébül mént* közmondás-változatot. E módosulást egyébként az az erkölcsi hitvallás is segíthette, hogy a tisztességes vagyonért keményen meg kell dolgozni, azt éveken át szorgosan *gyűjtik*, és nagyon meggondolják, hogy mire költsék; de a *könnyen* vagy *ebül jött* pénz rendszerint könnyen *elme*gy (hacsak nem sok-sok milliós vagy milliárdos nagyságú az ilyenfajta „gyűjtemény”). – Képletben kifejezve:

ebül gyült ~ *e. gyült* > *ebül gyü(t)t¹* ~ *e. gyü(t)t¹* 'gyült' → *e. gyütt²* ~ *e. gyütt²* 'jött' [← N. *gyütt* ↔ *ment*]

Érdekes az *ébül gyütt, ébül mént* közmondásnak lovászpatonai

ébügyütt (= 'ebül jött')

önállósult frazéma-törete. Létrejötté azzal magyarázható, hogy „csonka” alakja szintűgy képes markánsan felidézni a *gyakra(bba)n* használt (virtualisan jelen levő, odaértett) teljes változat jelentéstartalmát. Az efélék eredetileg jobbára alkalmi – szituatív – képzések; egyikük-másikuk helyenként unikális elemmé is vált. Ilyenek például a következő nyelvjárási frazémasűrítmeny-félék, melyeknek előzményei a dinamikus szinkronia segítségével így valószínűsíthetők:

Csere csala (Karakköszörcsök; Kiskunhalas; Makó) 'aki csereberél, ráfizethet a cserére, csalódhat' ← Hódmezővásárhely: *Csere-csalávaj jár* ← Szeged: *Csere csalával jár* ~ (Kiskunfélegyháza) *Csere csalává jár* ← Lovászpatonna: *A csere csalával jár* (ÚMTsz. 1: 794 *csere*¹ a.); vö. *csere-csala* (Csököly) 'értéketlen dolog' (uo. 795 *cserecsala* fn. a.); |

Ebenguba (Szabadka) 'semmit sem nyert a cserén, rosszért rosszat kapott' (uo. 2: 5) ← *Eben gubát cserélt* (CzF. 2: 443 *éb* a.);

Zsákli-f¹ótl (Mihályi), ebben: *Az izs zsákli-f¹ótl: az a firfi ippenn ollan darabos embër, minnd a felesigè* 'minden zsák megtalálja a maga foltját' (MihTsz. *zsákli-foltli* a.) ← N. *Minden zsáklík fótlik* (NéprNytud. 40: 49-50.).

6–7. A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai című kitűnő szótár szerint a *fustély* ~ *fustyël* ~ *fustéj* ~ *fustyéj* stb. főnév a román *fuscel, fuscel, fusței, fustel* 'csépvessző, oldalzáp, létrafok' átvétele; a keleti nyelvjárásaink e gazdagon adatolt szavának igen változatos a jelentésszerkezete: 1. 'dorong, furkósbot', 2. 'létrafok', 3. 'szekérodaldal zápja', 4. 'szekérnyárs', 5. 'merőleges rudak a fonott jászolban, lészában; a régi

¹ Forgács Tamás a *Lexikalizálódási és grammatikalizálódási folyamatok frazeológiai egységekben* című tartalmas cikkében (MNy. 2003, 421–7) az unikalizálódást kiváltó sokféle okot is számba veszi, illetőleg világitja meg különböző szempontból.

fonott házakba, régi sövénykapukba, a padládák felsőrészébe helyezett merőleges bot', 6. 'csépvessző', 7. 'bélfá' és 8. 'pattanás a nyelven' (MNyJRKölcs. 146).

Feltűnő azonban, hogy a

fustél 'pattanás a nyelven'

(Somkerék), valamint a *fustyél* 'ua.' (Köbölkút) hangváltozat jelentésében teljesen eltér az összes előbbtől. Ez abban nyilvánul meg, hogy (figyelmezve a román szó 'csépvessző, oldalzap, létrafok' értelmezésére is) az 1–7. jelentések, illetőleg jelentésárnyalatok összefüggenek, s mint ilyenek szemben állnak a 8. jelentéssel. Ez az összeférhetlenség abból adódik, hogy a somkereki és köbölkúti szó más eredetű: a német *Pustel* (*auf der Zunge*) 'pattanás (a nyelven)' főnév átvétele. Megállapítható továbbá az is, hogy a somkereki és köbölkúti magyar alakváltozat a 'dorong, furkósbot' stb. jelentésű *fustél*, *fustél*-félék népetimológias hatását tükrözik. – A két hangváltozat alakulásmódja így ábrázolható:

ném. *Pustel* 'pattanás (a nyelven)' > m. *pustel ~ *pustél → *fustél*,
fustyél 'ua.' [← *fustél* ~ *fustyél* 'dorong, furkósbot']

Itt szükséges helyreigazítanom (mert *kiki a maga háza előtt is söpörjön*) azt a régebbi állítást, miszerint a moldvai csángó *ica* 'nemzedék, generáció' főnévnek i „morfémája” azonos az ugor eredetű i 'kicsi(ke)' tövel, így tehát a N. *iboda* 'leszármazottja, utóda valakinek' meg a N. *ivad* 'ivadék' szócsalád tagja (NéprNyud. 41/2: 383). – A népetimológia lidércfenye csábított el (ki tudja, hányadszor?) engem is: a közben megismert helyes magyarázat viszont az, hogy a moldvai csángó *ica* jövevényező: a román eredetű székely csángó 'tő, sarjadék; eredet, származás' jelentésű *vicá*-nak változata; vö. rom. *viță* 'szőlőtő; eredet, származás' (MNyJRKölcs. 403 *vica* a.).

8. A magyar nyelv értelmező szótára a bizalmas nyelv szavaként minősíti a

kimegy a helyéből '<kéz, láb> kificamodik'

állandósult szókapcsolatot, és ezzel a Móricz Zsigmond-idézetrel világítja meg jelentését, valamint mondatbeli használatát: *Úgy lehajtlak innen, hogy kezed-lábad kimegy a helyéből* (ÉrtSz. 4: 130 *kimegy* 10b a.). Nyelvjárásainkban is élnek e kifejezéssel; például: *Ki-ment a lába a hejje: rüll* (= kificamodott, kimarjult a csuklójából) (SzamSz. 1: 506 *kimegyen* a.); | *kimégy a hejiből* 'kificamodik' (TorSzj. 99.); | *kimegy a hejiből* (Sztána), | *kimégy a hejiből* (Kalotadámos) 'ua.' (KalTszók 74.); | *kiment a hejiből a keze, lába* 'kificamodott a keze, bokája' (Técső: saját adatom); | *kimén a helibi* 'kificamodik': *Rám né számitsátok vásárnáp a méccsën, mer nekëm mútkó kimënt a helibi a bokäm, osz még most is fäj* (KuTsz. 56); | stb.

Régi nyelvi adalékaink is vannak a *kimegy* igének 'kimenyül' értelemben való alkalmazására: *kimegy a csípője* 'kicsikkan/kificamodik a csípője': 1760: Merk Luka a' minapiban igen rutul meg verte Kotsis Petert. úgy hogy mais nyomorek ki ment a Csipeje helyből [Kóród KK; Ks 17. XXXI]; | *kimegy a lába (helyéből)* 'kificamodik/marjul/menyül a lába': 1771: Tudgyae a Tanú ... hogy ... két Esztendős Paripa Csikáját hol, kik, miképpen mitsoda patakba szöktették belé ? hogj edjik első lába helyiből ki menván máig is tsak tsingoladzik hogj réa nem álhat ... ? [Msz; BetLt 7 vk.]; | 1773: Mihály Márton ökre ... a Czako Gaspae Udvarán esvén ei a sikság miati Lába ki menván főb(e) ütötte és ki nyuzta [M.léta TA; JHb II. 3]; | *kimegy a vállá helyéből* 'kicsikkan/ficamodik a felkarcsont (forgója)': 1768: a nyavallya töres rea jöven

... senki nem lévén mellette ugy őszve rontotta a nyovallya törés hogy az derekais kette tört az vallais le eset kiment helyyibol [Uraj MT; Berz. 14. XIV/7] (SzT. 6: 863. *kimegy 26 a.*)

A magyar szókészlet finnugor elemeiben (2: 437) részletes magyarázatát találjuk annak, hogy a *mönyül* ige ebben: *kimönyül* 'kificamodik' nyelvünk ugor kori elemei közé tartozik; első adatunk 1488-ban jelentkezik: aniam megh fantholth-merth laba ky *menielth* (MNY. 16: 79). L. még: 1540: ez elmwlth penthken Waar Mezenel az lo esek welem, az labom ky *menywlt* wgy anyera hogy nem alhathok reya [Kv; LevT I? 8–9 Petrus Literatus Nic. Thelegdyhez] (SzT. 6: 872 *kimönyül* 'kificamodik/marjul' a.). A vogul és az osztják adatok ismeretében természetes, hogy a *menyül*, *menyít* szócsaládnak a *megy* ige *men-* tövéből való eredeztetését a TESz. (2: 896 *menyül* a.) is határozottan elutasítja.

Későbbi, illetőleg mai nyelvértegbeli szereplésük főként a Felvidék és Erdély magyar nyelvjárásaira jellemző: *ki-mönyül*, *ki-menyül* 'kificamodik' (Csallóköz, Felső-Csallóköz, Mátyusfölde, Érsekújvár, Rozsnyó; Erdély, Székelyföld), | *ki-mönyül* 'kificamít' (Gömör vármegye; Rozsnyó), | *mönyülés* 'ficamodás' (Pozsony vármegye. Tárnok) (MTsz. 1: 1433); | *kimönyül* (Gice), | *kimönyő* (Nagycétény Nemespann, Nyitrakér), | *kimönyüt* (múlt idő: Dunaszeg); | *kiményüt* (múlt idő: *Kiményüt a kezem* (Bogya), | *kimönyül* (Nemeshodos, Vága), | *kimönyüll* (Sókszelőce, Martos, Ebed), | *kimönyül* (Réte) 'kificamodik' (ÚMTsz. 3: 337–8).

Úgy vélem, hogy a *kimegy a helyéből* szókapcsolat igei része népetimológiásan alakult a *kimenyül* 'kificamodik' igeiktős igéből, a nyelvérzék ti. a *megy* igeének *meny-* (vö. N. *menyek* 'megyek') töváltozatával asszociálta. Ennek a téves képzetársításnak volt a foglya Czuczor Gergely és Fogarasi János is, azt állítva, hogy a 'kificamodik' jelentésű „*kimenül*, azaz kimenővé lesz” (CzF. 3: 729. *kificzamodik* a.) igeiktős igeének a „gyöke a mozgást jelentő *men*” (uo. 4: 475–6).

A címbeli állandósult szókapcsolatnak *kimenyül* igeiktős igéjét tehát a népetimológia juttatta *kimegy* alakjához. — Ábrázolva:

valamije (pl. keze, lába) *kimenyül* → *valamije* (pl. keze, lába) *kimegy a helyéből* [← *megy*, N. *meny(ek)* 'megy(ek)']

9. A

málnahülep

nevü 'málnából készült hűsítő ital'-t így mutatja be Hantos Gyula: [Kolozsvárott] „Szörnyü rekkenőség van. Má jó két hete. Tikkad meg az ember. Hászasztán akad citrony, ecs csep lemondádé, vaj egyg kártyus málna Csucsáról *málnahülepnek*” (Hantos 1943: 33). Vizakna nyelvjárásában szintén ismert a *málna hülep* nevü hűsítő ital (ÚMTsz. 3: 974).

Ennek a szónak kéziratos cédulája keltette fel figyelmemet. A *málnahülepnek* [!] címszó alatt ugyanis a következő értelmezés áll: (málna)hűsítő, majd ezt követi: „[A. E. vö. MTsz.: *hülepedik*]”. E szögletes zárójelben levő utalás – kifejtve – a következő információt tartalmazza: Abaffy Erzsébet szerint a *málnahülep* összetétel utótagja talán a N. *hülepedik*, *hülemedik* 'hül' (MTsz., ÚMTsz.) stb. szócsalád tagja, amelyik olyan igéből való elvonás lehet, mint amilyen például az (*ül* :>) *ülepedik* :> *ülep* vagy a (*telik* :>) *telepedik* :> *telep*.

Úgy vélem azonban, hogy a *hülep* szóalaknak származása szerint nincs köze a *hülepedik* 'hül' igéhez, hanem az MTsz.-ben közölt 'hűsítő ital' jelentésű *jülep* (Erdély; Kolozsvár), *ülep* (Kolozsvár) főnév valamelyik változatából alakult népetimológiásan (mintha a *hülepedik* 'hül' igéből eredt volna). Tulajdonképpen az Erdélyben följegyzett (de bizonyára Kolozsvárott is ismert) *málna-jülep* 'málnaszörp' (MTsz. *jülep* a.) vagy *málna-ülep* lehetett az eredeti formája. – Megemlítendő, hogy a *jülep* 'főzet | hűsítő ital' (a TESz. és EWung. szerint) vándorszó; vö. például: k. lat. *julep*; sp. *juleppe*; fr. *julep*; ol. *giulebbe*, *giulebbo*, *giuleb*: 'nagyon édes szirup, főzet'. „Végső forrása a perzsa *gulāb* 'rózsavíz', amely az arab *ḡulāb*, *ḡuleb* 'rózsavíz, szirup' közvetítésével terjedt el” (TESz. *jülep* a.).

10. Apátfalván

nyilti puska

az a 'gyermekjátékként:> meghajlított vesszőből és madzagból készült íj', amelyet több nyelvjárásban (pl. Kemenespálfán, Nagykanizsán) *nyilpuská*-nak neveznek (ÚMTsz. 4: 120. *nyilpuska*, *nyiltipuska* a.).

A *nyilti puska* változat szemmel láthatóan népi átértelmezés eredménye, ti. a nyelvérzék a *nyil* 'nyíl' főnevet a *nyit*, *nyill(ik)* ige szócsaládjához kapcsolta, vagyis a *nyilt* (nyelvjárási *nyilt*) 'nyitott' melléknévvél azonosította; az átértelmezés szemléleti alapját az íjnak használat közbeni boltozatosan „nyíló” majd (kilövés után) visszapattanó mozgásképe adhatta. – A népetimológiás változás lineárisan így ábrázolható:

*nyilpuska → *nyilti puska* [← *nyit*, 'N. *nyilik* 'nyit, nyílik']

11. A jelképek világának eszközével, gyönyörű szimbólumok révén fogalmazódik meg a bözödi közösség értékítélete a megesezt „nőszemélyhez” az alábbi szólásban, amelyet Sándor Domokos a 19. század derekán hallott „az 50-es 60-as években, tisztes társasághoz szokott öregebb emberektől”:

feslik a nyireleje kertje

(ÚMTsz. 4: 122 *nyireleje* a.). E reprezentatív tájszótár szerkesztői szerint a *nyireleje* szóegyed olyan összetétel-lehet, amelyik a *nyir* és az *eleje* összekapcsolása révén keletkezett. E felfogás bizonyítékát az *eleje* szócikk végén találjuk meg: ott ugyanis az összetételek között utalnak a *nyireleje* főnévre (uo. *eleje* a.). A *nyireleje*-ről kialakult véleményüket alighanem az ilyesféle példák ismerete, hatása befolyásolhatta: *ümögeleje* (Écs) 'ingelő' (ÚMTsz. 2: 1084 *ingeleje* a.), az *eleje dombosodik* (Apátfalva) '<terhes asszony> hasa nő' vagy (kissé távolabbról:) *szabad az eleje* (Martos) '<olyan nőre mondják, aki élőt nincs kötény>' (ÚMTsz. 2: 79 *eleje* a.). – A *feslik a nyireleje kertje* szólásban szerintem annak a valakinek a kertjéről van szó, aki nem más, mint a leányzónak úgymond a *nyirele*, azaz 'völegénye'. Ez a – kiváltképp Moldva-szerte elterjedt (l. a MoldCsNyA. 125. szójátját) – román eredetű *nyirel*, *nyirel*, *nyirely*, *nyirej*, *nyirel*, *nyiril* stb. 'völegény' (vö. pl. rom. nyelvjárási *n'irel*, *mirel* stb. 'ua.': MNyJRJöv. 278. *nyirel* a.; ÚMTsz. 4: 122) a bözödiek nyelvjárásában sem (volt) ismeretlen, és ebben a kifejezésben értelemszerűen bizonyos pejoratív érzelmi töltete van. Az idővel elhomályosult birtokos személyragos *nyirele* változathoz járult az azonos funkciójú *-je* birtokos személyjel, azaz: *nyirel* :> *nyirele* :> *nyireleje*

'nyíreléje'. Ez utóbbinak *-eleje* szóeleme minden bizonnyal hozzájárult az *eleje* '(ti. a leányzó szoknyájának az) eleje' igének pajzánkodó képzettársításához.

A *feslik a nyireleje kertje* tehát szó szerint így értelmezendő: 'feslik a „völegénye” kertje'. – Nem kétséges, hogy a (virágos)kert a női genitália jelképes kifejezője. Így tehát az ebben a „völegény” tulajdonának tartott (vagy vélt) „kertben” fészlő, a szerelem bimbóját, kelyhét egyre jobban feltáró virág a sarjadzó – gyermekemberré – fejlődő új élet szimbóluma. A virágról mint az élet szimbólumáról részletesebben l. Szimtár *kert* (252, 253, 254) és *virág* (490–1, 492) a., valamint Jeltár *kert* (116) és *virág* (253) a.

Megjegyzés: Visszakerestem e szólásnak adatát az MTA Nyelvtudományi Intézetében levő ÚMTsz. cédulaanyagában. A *nyireleje* cédulájának hátlapján az alábbi – fejtegetésem igazát is megerősítő – megjegyzést olvastam a – ma már sajnos néhai – főszerkesztő tollából: „Lehet, h[ogy] tkp. a *nyirel* szó van benne, de legvalószínűbb a szókeveredés. Így marad, annál is inkább, mert 2 út[alás]t is érintene a változtatás.” Ti. az *eleje* és a *feslik* szócikkekről van szó. Az már sajnos örök rejtély marad, hogy Lőrinczy Éva mely szavak keveredésére gondolhatott.

12. A szlovákiai Nagyölved magyar nyelvjárásában

ószia

a 'gabona közt termő, zabhoz hasonló gyomnövény' neve; itt jegyzték fel *ószias* 'olyan <gabona>, amely között ószia nevű gyomnövény terem' melléknévi származékát is (ÚMTsz. 4: 216 *ószia*, ill. *ószias* a.).

Nem kétséges szerintem, hogy címszavunk a szlovák 'zab' jelentésű *ovos* nyelvjárási *ovsiha* 'héla-zab, vadzab (Avena fatua)' (Hvozdzik 801) kicsinyítő képzős származékának átvétele; vele azonos értelműek az ukrán *vivsjuha*, az orosz *ovsjug* és a szerbhorvát *ovsika* nyelvjárási szavak is; mindezek alapszava az ősszláv *ovsьb 'zab' (Machek: EtSlC² 423–4 *oves* a.). A nagyölvedi *ószia* etimológiailag összetartozik a 'kalászos virágzatú pázsitfű; Lolium' jelentésű régi (1567) *wadocz* és nyelvjárási *vadóc* összetett szavunk *óc* (< *ósz*) 'zab' utótagjával, valamint a kihalt *ósz* 'ua.' főnevünkkel (Mokány 1997: 130). – A szlovák *ovsiha* szóalak azt a valószínű feltevést sugallja, hogy a Nagyölved nyelvjárásban meghonosodott mai (magánhangzóközi *h > j* változáson átesett) *ószia* [ejtsd: *ószija* vagy *ószí'a*] változatnak az átvétel idejében *ósziha-féle előzménye lehetett.

13. A nyelvjárási

szērbáll

'szörpöl, szürcsölni' (evés vagy ivás közben) (SzamSz. 2: 345. *szērbál* a.) igét A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára a hangutánzó eredetű *szörpöl* '<folyadékot> összeszorított ajka és fogai között, sziszegő, ill. szörtyögő hangot adva apránként felszív' ige (egyik) alakváltozatának tekinti (TESz. 3: 797). Megemlítendő, hogy majd negyven évvel korábbi adatunk is van rá Beregszász (Kárpátalja) nyelvjárásából: *szērbál* 'iszik', illetőleg *be-szērbál* 'megiszik' [pontosabban: 'sok szeszes italt megiszik'] ebben a mondatban: *Ēn is be vótam állitva rendesen, mer még többet beszērbáltunk* (MTsz. 2: 542).

Címszavunkat a ruszinból származtatom; l. a kárpátaljai ruszin *serbati* 'kanalazni, híg ételt enni, szürcsölni' (Csopei 1883: 360), máramarosi ruszin *cēpbamu* 'ua.'

(Bevka 117), ukrán *сербати* 'levest (szürcsölve) kanalmaz' ebben a mondatban: *Усядь, брате, на лавочку, сербай добру поливочку* [Úlj le, testvérem, a lócára, s kanalazd a jó leveskét] ~ *сьорбати* 'ua.': *Сьорбай їушку, на дні рибка єсть* [Kanalazd a halleveskét, halacska van az alján] (Hrinčenko 3: 283 *пóлівка* a., ill. 4: 238 *сьорбати* a.) és még a máramarosi ruszin 'levesfélék, amelyeket kanállal szoktak enni' jelentésű *сёрбанка* -i névszói származékot (Bevka 117). Az ukrán *сербати* ~ *сьорбати*, orosz *сербсти* ~ *сёрбать*, fehérorosz *сербаці*, óorosz *сербати*, ósláv *срѣбати*, bolgár *сърбам* stb.: 'хлебать [szürcsöl, hörpöl (ételt, folyadékot)]' ősi hangutánzó szó (Fasmer 3: 604). Eredetmagyarázatomat a magyar szó nyelvjárási helye, írásos forrásai is megerősítik.

14. Debrecenben *keresztiszóp*-nak nevezik 'a taliga két rúdját összekötő lécs'-et (ÚMTsz. 3: 230). – Ennek az összetételnek

szóp

utótagja minden bizonnyal az ukrán *слын* 'oszlop' (Hrinčenko 4: 153) átvétele; l. még: ócseh *stlúp*, *slúp*, N. *sloup*; lengyel, a-szorb *slup* 'oszlop' szavakat; mindezek a szláv *stъlpъ* 'oszlop' fejleményei (TESz., EWUng.). Így tehát végső soron azonos eredetű egy szláv *stl-* szókezdő előzményű *oszlop* és *cölöp* szavunkkal. – A debreceni *szóp* változat úgy jöhetett létre, hogy a *szlup torlódó mássalhangzói közül kiesett az *l* (vö. *glória* > N. *gória*), majd ezt követte az *u* > *ú > *ó* vagy esetleg *u* > *o > *ó* hangváltás.

15. A Kapnikbánya és vidéke

tárnica 'erdőbeli fűtermő tér'

(MTsz. 2: 666) főnevét Bakos Ferenc a „vitatott eredetű” román *târnișă* 'nyereg, hegy-nyereg' átvételének tartja, ám megjegyzi, hogy „esetleg egy régebbi magyar *tárinca* 'nyereg' (1647: MNy. 3: 38) került át a románba. – A tárgyalt hapax mindenképpen a románból való. – Blédy 87” (Bakos 311). A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai is a *tárnicá*-val kapcsolatban a román *târnișă* 'teherhordó nyereg; nyereg; hegynyereg' átvétele mellett tette le a garast, azzal a kiegészítéssel, hogy „Kniezsa szláv eredetűnek tartja a [*tárnica*] szót (SzlJsz. I: 520), a r[omán]t pedig a m-ból származtatja (vö. még Tiktin). Tamásnál (UngEIRum.) semmi nyoma annak, hogy ez a feltételezés valószínű volna” (MNyjRKölcs. 375–6).

Az alábbi adatok szerintem viszont azt valószínűsítik, hogy a címbeli magyar nyelvjárási szó egy feltehető szláv, pontosabban: kárpátukrán (ruszin) **travnyc'a* 'füves terület, kaszálló' nőnemű főnévnek az átvétele. Noha ilyen nőnemű szó sem az ukránból, sem a többi szláv nyelvből nem mutatható ki, (egykori) meglétére utalnak a *trava* 'fű' alapszónak a szláv nyelvek többségében meglévő -*nik* képzős hímnemű származékai; l. például: ruszin *травник* 'füves hely; füveskert' (Csopei 396), ukrán *травник* 'место, поросшее травой' [füves terület] (Hrinčenko 4: 278.), lengyel *trawnik* 'газон' [gyep, pázsit] (Rozvadovszkaja 637), orosz *травник* 'хороший луг; травное место, среди безтравья; низменное или сыроватое место, где трава, и в засуху, растет лучше' [jó minőségű rét; füvel benőtt rész kopár földterület közepén; alacsonyabb fekvésű vagy vizenyős hely, ahol szárazság idején is kiadósabb a fűtermés] (Dal² 1956, 4: 424 *травá* a.), cseh *trávník* 'místo porostle travou' [füvel benőtt hely] (SÍJazČ. 1535 *trávní* a.) és a szerbhorvát *trávník* l. 'поле, засеянное травой'

[füvesített földterület], 2. 'лужайка; место, заросшее травой; газон' [rét; füvel benőtt hely; gye] (Tolszto] 948).

16. Az 'enciánfélék családja | encián' jelentésű

tárnics

növénytani szakszó ismeretlen eredetű (TESz. 3: 856; – az EWUng. nem foglalkozik vele). Megjelenésével, illetőleg származásával kapcsolatban Mollay Erzsébet a következőket derítette ki: „Diószegi és Fazekas tették meg [a Genitiana nemzetség nevének] a MFüv.-ben, innen terjedt aztán el. A MFüv.-nél korábbi adatot nem ismer rá a TESz. mást, mint: »1803.: Speerenstich: „tarnitska” (MÁRTON Speerentich a.)«” (Mollay: Dolg. 45). Miután tüzetesen elemezte Rapaics Rajmund etimológiáját, arra a feltétlenül helyes megállapításra jut, hogy egy szerbhórvát *trnci* 'borzadás, rettegés' szóból a magyar *tárnics* nem származtatható (Mollay, uo. 46). Megvallja: a *tárnics* névnek mind eredetére, mind motivációjára nem sikerült fényt derítenie, ettől függetlenül mégis nagy valószínűséggel megállapíthatók azok az – alábbiakban részletesen kifejtett – asszociációs tények, amelyek hatására a népetimológia a saját vonzáskörébe vonta e növénynevet:

„Van ugyan két olyan tulajdonsága is a tárnicsoknak – írja Mollay –, amely a *tár* igét asszociálja, mindez azonban még nem elegendő a[z eredet]magyarázathoz. Az egyik: »A tárnicsok szép virága nemcsak színeivel gyönyörködtet, hanem *nyílásával* és *záródásával* [én emeltem ki; M. S.] is érdekes. A tárnicsok virágcimpáinak mozgását hőmérsékleti változások okozzák...« (Rapaics: Természet 1937: 151). A másik: »A tárnicsgyökér vizes kivonata állás után megkocsonyosodik a benne levő pektin miatt. Ugyancsak ez okozza – a nedvesség hatására – a gyökér lassú felduzzadását, azért is használták régebben a Laminaria helyett duzzadópálcikának ... a test és sebek üregeinek *tágítására* [én emeltem ki; M. S.] (MagyGyógyn. 216.)«. Mindenesetre szép hangzású név – véli a szerző –; a nyelvérzék a *tár* (tárul, nyílik) igével asszociálja, az élénk -cs szóvég is »növényneves hangzású« (l. pipacs, kikerics)” (Mollay, uo. 46).

A *tárnicska* szót a cseh nyelv sajátjának tartom: a *Kígyó-fű* ↔ *kigyótárnics* 'Gentiana crusiata', illetőleg *kornisfű* ↔ *kornis tarnics* 'Gentiana Pneumnanthe' (CzF. *kornis* a.) társnevek ugyanis azt sugallják, hogy a régebbi *tárnicska* a cseh *travníčka* 'füvecske' (SIJazČ. 1535 *trávní* a.) t u d a t o s átvétele. – Márton József lehetett szerintem az, aki „szókönyv“-ének 1803-ban kiadott Német—magyar részében a cseh *travníčka* 'füvecske' főnevet elsőként alkalmazta *tárnicska* (olv. *tárnicska*) alakban a 'Speerenstich' növény megnevezésére, hogy majd néhány évvel később ezt a szót, illetőleg ennek *tárnics*-csá rövidített változatát Diószegi és Fazekas is megtegye a Genitiana nemzetség nevének. – Nem zárható ki viszont annak a feltevése, hogy *tár*, *tárul* igével kapcsolatos fennebb ismertetett asszociációs tények befolyásolhatták az említett tudósokat abban, hogy a cseh *travníčka* szóra essen a választásuk, s ezt *tárnicská*-vá, illetőleg *tárnics*-csá értelmesítsék.

17.

tátorján 'szélvész, orkán'

Az ótörök eredetű (EWUng. 1490.) *tátorján* :> *tátorján-gyűker* (Csongrád megye Szegvár) névszónak a 'Crambe tataria' növénynev jelentésén kívül nyelvjárásainkban ismert még 'szélvész, orkán' értelmezése is (MTSz. 2: 674); az említett szófejtő szótá-

runk szerint e metonimikusnak nevezett jelentésváltozás úgy keletkezhetett, hogy a tátorján nedves leveleit a szélvész elragadja, elhordja.

A *tátorján* (Kecskemét) <: *tátorján-szél* (Hódmezővásárhely) 'szélvész, orkán' jelentésének létrejöttét – véleményem szerint – elődje, a *tátos-szél* (Kiskunhalas: MTSz. 2: 644 *táltos* a.) lexikai-szerkezeti szinonimája indukálta: a *tátorján-szél* összetétel jelzői szerepű előtagját tudniillik a nyelvérvék a *tátos* 'garabonciás' szóval hozta kapcsolatba, s ezt az azonosítást a nép így fogalmazta meg: *A tátos [= 'garabonciás diák'; – M.S.] ott járt, azért vannak most azok a tátorjánszelek* (Csongrád m. Mindszent: uo.); E népetimológia szülte denotatív ekvivalencia, azaz *tátos-szél* → *tátorján-szél* azért jöhetett létre, mert a garabonciás diák – a hozzá fűződő hiedelemkör egyik fontos motívuma szerint – azoknak, akik nem adnak neki tejet vagy nem hallgatnak rá, büntetésül „vihart, jégverést okoz” (MNL. 5: 264–5). — E változást így ábrázolom:

tátos szél 'szélvész, orkán' → *tátorján-szél* 'ua.' [← *tátos* 'szélvést okozó garabonciás diák'] → *tátorján*² 'szélvész, orkán' (vö. a *tátorján*¹ 'Crambe tataria' homonimájával)

18. Az 1493 körül felbukkanó

weztegh

(olv. *veszteg*) határozószónak – A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában idézett „ees kywonny *weztegh* fekwet koporfobol” (FestK. 146: TESz. 3: 1129) mondattördek alapján megállapított – jelentése: 'élettelenül, mozdulatlanul'. A teljes szövegekörnyezet azonban e szónak – az én értelmezésem szerint – inkább 'tetszhalottként' tartalmi mozzanatát helyezi előtérbe. Íme a teljes mondat (FestK. 373.):

„Oth lakozýk een megh walthom ký hatalmas poklokból ký zaggathný Es megh hywevlth tagokban lelketh be ewttený ees ký-wonny *weztegh* fe k e w t (I. a R. és N. *fekő, fekü* 'fekvő' melléknévi igenevet: TESz. 1: 868 *fekszik* a.) koporsobol”.

Az összetett mondat egykori megfogalmazója – kifejtve – ezt a hitéből fakadó meggyőződést hagyományozta ránk, kései olvasóira:

'Ott (ti. a mennyben) lakozik az én Megváltóm, akinek hatalmában áll, hogy (az elhunyt lelkét) a poklokból erőnek erejével kiragadja, kiszaggassa, és a kihült testébe *lelkét vissza-belehelyezze*, és a *tetszhalottként* fekvőt (ti. miután felkeltette) a koporsó fogságából kiszabadítsa'.

Tárgyalt szavunkat a TESz. (i. h.) a vitatott eredetűek közé sorolja; úgy véli, hogy (1) felfogható megszilárdult ragos alakulatként, mint a *vész*, *veszik* igéből -*t* nomenképzővel létrejött főnévnek -*ig*, -*ég* határozóragos formája, avagy (2) úgy is, hogy egy szláv *вѣсь тишь* 'egész csendes(en)' szókapcsolat (vö. horvát R. *vefz tih*, *vafz tih* 'ua.') átvétele. Első esetben azonos felépítésű lehet az *éltig*, *fogytig*, *holtig*, *untig*, *váltig* szavakéival, s jelentéstapadással önállósulhatott *vesztig hallgat, *vesztig tagad típusú szókapcsolatokból. „Ennek a magyarázatnak ellene szól – írja a TESz. –, hogy a *vesztig* forma csupán kései [1718-ból származó] szótári adatként kerül elő [...], a terminativusi jelentés nem mutatható ki, s hogy a szóval nem alakultak olyan féle szintagmatikus kapcsolatok, amelyek az említett -*t* képzős és -*ig* ragos kifejezések esetében jellemzőek”. – A második (Hadrovics Lászlótól származó) magyarázat gyengéjét a TESz. abban látja, hogy a horvát R. *vefz tih*, *vaf tih* szókapcsolat a magyar szó

megjelenéséhez képest az átadó déli szláv nyelvekben viszonylag későn mutatható ki. A történeti-etimológiai szótárunk végkövetkeztetése: a *veszteg* származásának kérdése egyelőre nem dönthető el; s ebből kifolyólag az sem világos, hogy a szavunk eredeti szófaja határozószói-e, avagy melléknévi, és így az sem, hogy a hallgatás vagy a mozdulatlanság tartalmi mozzanata lehetett-e korábbi. – Hadrovics László nem fogadja el szófejtése fent indokolt elutasítását; legfontosabb ellenérve: a szócikkeiben [NytudÉrt. 88: 73–7 és MNy. 1998: 69–70] „felsorakoztatott adatok eléggé bizonyítják, hogy a *ves*, *vas* (későbbi hangátvétellel *sav*) névmásnak és egy melléknévnek kapcsolata állandóan használt szerkezet volt, és így a *ves tih* meglétét is sokkal korábbi időre tehetjük fel, mint amilyen korból erre példát sikerült találnom” (MNy. 1998: 70).

Aligha kétséges ugyanakkor, hogy a fent idéztem 15. század végi mondatban a „*weztegh fekwet*” szókapcsolat jelzőjének szófaja határozószó, és mint olyan (úgy vélem), a *vész*, *veszik* ige tövéből jöhetett létre *-t* műveltető, valamint *-eg* deverbális nomenképzővel; így tehát az alábbi szóképzési sorba épül be:

zúg :> *zúgat* :> *zugatag*,
leng :> *lenget* :> *lengeteg*,
reng :> *renget* :> *rengeteg*,
hall :> *hallgat* :> *hallgatag*,
súg :> *súgat* :> *sugatag*,

valamint:

vész :> (R. *veszet* ~) *veszt* :> *veszteg*

Magyarázatom mellett szólhat a következő, főként a bogarak világából jól ismert jelenség, hogy erős ingerre hirtelen bekövetkező megdermedés – *k a t a p l e x i a* – áll be a testükben; „alkalmazója” tudniillik azzal hártja el a veszélyt, úgy védi életét, hogy mintegy *tetszhalottá* válik és ez az úgymond *veszteg fekvő állapot* mindaddig fennmarad, ameddig a (vélt) halálos veszedelem el nem múlik. – Károlyi Gáspár Vizsolyi Bibliájának Újtestamentumából vett alábbi példánk arra is rámutat, hogy előre nem sejtett súlyos lelki(-testi) megrázkódtatás (ijedtség, félelem stb.) emberekben is előidézhet ilyen (*t e t s z*) *h a l o t t s z e r ű* – *veszteg* – állapotot:

1590: „Az őrizőc pedig az nagy félelemnek miatta, meg rőttenének, és *ollyanoc lőnec mint az holtac*” (Máté 28, 4).

Ezt a különös állapotot más – magyar és idegen nyelvű – bibliafordítások régen szintűgy *hasonlító mellékmondatokkal* fejezték ki; vö. például:

1466: „Ő felemtől [ti. az angyal (meg)látása keltette félelemtől] megyetec az őrizőc es *lőttenec mikent holtac*” (MünchK. 70: NySz. *ijed* a.);

1516–1519: „Űneki kediglen félelméért megrettenének az őrizők, és *olyanok lének, ha megholtanak vóna*” (JordK. 28. capitulum, 131).

„Устрашившись его, стерегущие пришли въ трепеть, и стали, какъ мертвые” [= 'Megrettenvén tőle, az őrzőket félelem kerítette hatalmába, és *olyanokká váltak, mint a halottak*'] (Matfej 28, 4) — *Megjegyzés*: A *tetszhalott* 1836-ban német mintára alkotott nyelvújítási tükörszó (TESz. *tetszhalál* a.); előtagját a népi észjárás itt-ott *tett*-re (vö. *tettet* 'színlel', R. *tetik* 'valamilyennek látszik': TESz. *tetszik*, *tettet* a.) „javította” vagy *cēt*-re értelmesítette (vö. *cet* 'bálna'; ti. Jónás próféta ennek a tengeri emlősnek a gyomrában lakozott mintegy színlelt halottként három nap és három éjjel).

Megállapíthatjuk tehát: a különböző bibliákból idéztem mondatokban leírt azonos eseményt, vagyis azt az ésszel felfoghatatlan látványt, ahogy egy ember formájú, villámló tekintetű (tehát közelről észlelt), vakító hófehérségű szárnyas lény az égből alászáll, majd földindulásszerű robajjal elhengeríti-görgeti a Jézus sírkamrájának bejáratát elzáró hatalmas követ, az *örökben olyan félelemmel párosult közvetlen életvesze-delem-érzetet idézett elő, amelynek fenyegető – sokkos – hatására a halál lát-szatát keltő – tetszhalottszerű – állapotba kerültek.*

JELMAGYARÁZAT

→ = népetimológiás változat(ok)

← = népetimológiás változást indukáló szó- és/vagy jelentés(változat)

HIVATKOZÁSOK

Bakos = Bakos Ferenc 1982: *A magyar szókészlet román elemeinek története*, Budapest, Akadémiai.

Bevka = Бевка, Олекса 2004: *Словник—пам'ятник. Діалектний словник села Поляни Мараморошського комітату = Studia Ucrainica et Rusinica Nyíregyháziensia 15*. Nyíregyháza, Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke és a Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara.

CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1864: *A magyar nyelv szótára I–VI*, Pest/Budapest, Emich Gusztáv.

Csopei 360. = Csopei László 1883: *Rutén-magyar szótár*, Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda.

Dal² 1955 = Даль, Владимир: *Толковый словарь живого великорусского языка*. (Набрано и напечатано со 2. изд. 1880–1882 гг.) I–IV, Москва, 1955. [Új lenyomat: 1956], ГИИНС.

[Első] I. OK. = *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*. Folyóirat. Budapest, I. (1951) –.

ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László szerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai.

EtSz. = Gombocz Zoltán–Melich János 1914–1944: *Magyar etymológiai szótár I–II*, Budapest, MTA.

EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1993–1994: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*, Budapest, Akadémiai.

Fasmer = Макс, Фасмер 1964. *Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения О.Н. Трубачева I–IV*, Москва, Издательство «Прогресс».

FestK. = N. Abaffy Csilla 1996: *Festetics-kódex. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel = Régi magyar kódexek 20*. Budapest, Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság

- Hantos 1943 = Hantos Gyula: *Kétvizközi majorok*, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.-T. Erdélyi Tudományos Intézet.
- Hrinčenko = Гринченко, Б. Д.: *Словарь української мови I–IV*, (Надруковано з видання 1907–1909 рр. фотомеханічним способом. Київ, 1958).
- Hvozdzik = Hvozdzik János szerk. 1937: *Szlovák—magyar és magyar—szlovák részletes szótár. Szlovák—magyar rész I*, Praha = Prešov, Saját kiadásban.
- Jeltár = Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Szemadám György: *Jelképtár*, 1997, H. n., Helikon Kiadó.
- KalTszók = Gálffy Mózes–Márton Gyula: *Tájszók Kalotaszegről és környékéről = Studii de lexicologie Universitatea Babeş-Bolyai*, Cluj, 1965.
- Kertész: Szok. = Kertész Manó 1922: *Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei*, Budapest, Révai Testvérek Irodalmi Intézet R.-T. Kiadása.
- KuTsz. = Silling István: *Kupuszinai tájszótár*, Újvidék, 1992, Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság.
- Machek: EtSlČ² = Machek, Václav 1968: *Etymologický slovník jazyka českeho*, Druhé, opravené a doplněné vydání, Praha, 1968.
- Matfej = *Евангеліе отъ Матфея = Господа нашего Ісуса Христа Новый завітъ*. 1927. Берлін, Изданіе британскаго и иностраннаго библейскаго общества.
- Mokány 1995 = Mokány Sándor: *Népetimológia mint szóalkotási/szóalakítási mód = Hungarológia 8*, Budapest, Quality Sign, 3–108.
- Mokány 1997 = Mokány Sándor: *Szó- és szólásmagyarazatok = Büky László szerk.: Nyíri Antal kilencvenéves*, Szeged.
- MoldCsNyA. = Gálffy Mózes–Márton Gyula–Szabó T. Attila 1991: *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza I–III. = A magyar nyelvtudományi társaság kiadványai 193*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Akaprint.
- MihTsz. = Kiss Jenő 1979: *Mihályi tájszótár = Nyelvtudományi Értekezések 103*, Budapest.
- Móllay: Növ. = Mollay Erzsébet 1983: *Növénynevek Melius Herbáriumában = Magyar Névtani Dolgozatok 44*, Budapest.
- MNL. = Ortutay Gyula főszerk. 1977–1982: *Magyar néprajzi lexikon I–V*, Budapest, Akadémiai.
- MNy. = *Magyar Nyelv. Folyóirat*. Budapest, II. (1905) –.
- MNyA. = Deme László–Imre Samu szerk. 1968–1977: *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*, Budapest, Akadémiai.
- MNyjRKölcs. = Márton Gyula–Péntek János 1977: *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*, Bukarest, Kriterion.
- TNy. = Benkő Lóránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II./1*. Budapest, 1992, Akadémiai.
- MTsz. = Szinnyi József szerk. 1893–1901: *Magyar tájszótár I–III*, Budapest, Hornyánszky.
- NéprNyud. = *Néprajz és nyelvtudomány. Folyóirat*. Szeged, I. (1957) –.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simönyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig I–III*, Budapest, Hornyánszky.
- NyudÉrt. = *Nyelvtudományi Értekezések. Sorozat*. Budapest. I. (1953) –.
- Rozvadovszkaja = Розвадовская, М. Ф. 1958: *Польско-русский словарь*. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей.

- SIJazČ. = Pavel Váša–František Trávníček 1946: *Slovník jazyka českého*, Třetí, přepracované a doplněné vydání, Praha, Fr. Borový.
- SzegSz. = Bálint Sándor: *Szegedi szótár I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Szimtár = Pál József–Újvári Edit szerk. 1997: *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, Budapest, Balassi Kiadó.
- SzT. = Szabó T. Attila szerk.: *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, Bukarest, I. (1975) –, Kriterion.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*, Budapest, Akadémiai.
- Tolsztoj = Толстой, И. И. 1957: *Сербско-хорватско-русский словарь*. Москва, ГИИС.
- TorSzj. = Nemes Zoltánné–Gálffy Mózes–Márton Gyula 1974: *Torjai szójegyzék*, Sepsiszentgyörgy, Sepsiszentgyörgyi Múzeum.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva szerk.: *Új magyar tájszótár*, Budapest, I. (1979) –, Akadémiai.

(VOLKS)ETYMOLOGIEN

SÁNDOR MOKÁNY

In seinem Aufsatz untersucht der Verfasser u. a. die Herkunft, die volksetymologische und etymologische Umgestaltung, Umstrukturierung von hauptsächlich ungarischen Dialektwörtern, Wortkonstruktionen und stehenden Wendungen. Der Artikel enthält ausführliche etymologische Ausführungen zu den einzelnen Wörtern bzw. Wendungen.